

İMAN GELİŞİMİ-DİNSEL FUNDAMENTALİZM İLİŞKİSİ: ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİ ÖRNEĞİ*

Abdulvahid SEZEN**

Araştırmanın amacı, öncelikle İman Gelişimi (İG) ile Dinsel Fundamentalizm (DF) değişkenleri arasındaki ilişkiyi, daha sonra da aynı değişkenlerin bazı demografik değişkenlerle (yaş, cinsiyet, sınıf, sosyo-ekonomik düzey (SED), öğrenim alanının türü gibi) olan ilişkilerini incelemektir. Bu çalışmanın örneklemini, DEÜ'ne bağlı İlahiyat Fakültesi'nin İlahiyat ve DKAB bölümleri ve Eğitim Fakültesi'nin Sınıf Öğretmenliği bölümlerinde öğrenim gören öğrencileri arasından tesadüfi yöntemle seçilmiş 411 kişi (erkek=167, kız=244) oluşturmaktadır. Deneklerin yaş ranjı, 17-30 olup, yaş ortalaması ise 21.34'dür. Veri toplama araçları olarak, Leak, Loucks ve Bowlin (1999) tarafından geliştirilen İman Gelişimi Ölçeği ile Altemeyer ve Hunsberger (2004)'in geliştirmiş olduğu Dinsel Fundamentalizm Ölçeği kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, İG ile DF, yaş ve sınıf değişkenleri arasında $p < .001$ düzeyinde anlamlı bir ilişkinin olduğunu, ancak cinsiyet, öğrenim görülen bölüm ve SED değişkenleriyle anlamlı bir ilişkinin olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İman Gelişimi Kuramı, İman Gelişimi Evreleri, James W. Fowler, Dinsel Fundamentalizm

THE RELATIONSHIP OF FAITH DEVELOPMENT- RELIGIOUS FUNDAMENTALISM: THE SAMPLE OF UNIVERSITY STUDENTS

ABSTRACT

The aim of this study, first of all, is to examine the relationship between Faith Development (FD) and Religious Fundamentalism (RF); later, the relationships between the same variables and demographical variables such as age, gender, class, socio-economic status (SES) and education. The sampling group of study (411 students: 167 male, 244 female) are randomly selected from the pool of students who study at faculties of Dokuz Eylul University such as Divinity and Education Sciences. The age of samples range from 17 to 30 (mean age=21.34). Faith Development Scale, which is constructed and developed by Leak, Loucks and Bowlin and Religious Fundamentalism Scale, which is constructed and developed by Altemeyer and Hunsberger, are instruments which are used for gathering data. The results showed that, FD was

* Bu çalışma, "Üniversite Öğrencileri Örnekleminde İman Gelişimi ve Dinsel Fundamentalizm Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Çalışma" başlıklı doktora tezimizin [DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD (Din Psikolojisi), 2008] genel anlamda bir tanıtımı ve sonuçlarının özetlenmesi amacıyla hazırlanmıştır.

** Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

correlated with RF, age and class variables at $p < .001$ significant level; but not correlated to the other variables such as gender, education and SES.

Key Words: Faith Development Theory, Stages of Faith Development, James W. Fowler, Religious Fundamentalism

Giriş

İman¹ ve gelişimi konusunun bilimsel olarak çalışılması ile ilgili güçlükler, pek çok kuramcının bu konudan uzak kalmalarına neden olmuştur. Sadece W. James, Carl Jung, G. Allport ve son zamanlarda ise J. Fowler gibi psikologlar iman gelişimi konusunu incelemişlerdir (Stanard ve Painter, 2004). Yapılan tanım ve açıklamalarda iman (faith), din ve inanç (belief) kavramlarından farklı bir şekilde ele alınmıştır. Genellikle imanın dinle ilişkilendirildiği (Allport, 1950; Gorsuch, 1988; Hall, 1885; Hood ve diğ., 1996; James, 1902; Jung, 1938, 1955), ancak onun daha geniş anlamda da kullanıldığı görülmektedir. Örneğin bazı araştırmacılar iman terimini, “din, inanç (belief) ve kültürden bağımsız, düzenleyici bir yaşam ilkesi ve evrensel bir psikolojik süreç” olarak tanımlamışlardır (Smith, 1963, 1979; Wulff, 1991, ss. 3–5; Yinger, 1969, 1977; akt.: Clore ve Fitzgerald, 2002).

İman gelişimi araştırmaları ve kuramı, bu yüzyılın yetmişlerin sonu ve seksenlerin başlarında ortaya çıkmıştır. Bu gelişimsel çalışmaya, Lawrence Kohlberg ve arkadaşlarının ahlaki muhakemenin gelişimi konusundaki çalışmaları öncülük etmiştir. Bütün bu çalışmalar (iman gelişimi ve ahlak gelişimi kuramları) temel olarak, Jean Piaget’in bilişsel gelişime dayalı yapısalcılığını, George Herbert Mead’ın sembolik etkileşimciliğini ve J. Mark Baldwin’in genetik epistemolojisini de içeren, Immanuel Kant’la başlayan (Kant’ın yapılandırıcılık düşüncesi/notion of constructivism) felsefi psikoloji içindeki bir geleneğe dayanmaktadır. Ayrıca iman gelişimi kuramı, Erik Erikson tarafından ortaya koyulan psiko-sosyal benlik (ego) gelişimi kuramını da temel almaktadır. Teolojik arkaplanında ise iman gelişimi kuramı, Paul Tillich, H. Richard Niebuhr ve dinler tarihçisi Wilfred Cantwell Smith’in çalışmalarına dayanmaktadır. İman gelişimi kuramı, kişinin, gizli veya açık bir biçimde, mutlak bir çevrenin tutarlı bir imgesi bağlamında, ben-diğerleri/öteki ilişkisini yorumlamasının temelini oluşturan bilme (knowing), değer biçme (valuing) ve eylemde bulunma (bağlanma, committing) işlemlerini açıklamaya çalışır. Bu çerçevede iman, dinamik olarak anlamlandırma, inanç ve bağlılıkların inşa ve kabulü olarak anlaşılabilir. Ayrıca kişinin dinsel olmayan nihai bir çevredeki uyumluluğu bulma tarzı ve kendisini buna yönlendirmesi olarak anlaşılabilir (Fowler, 1991, ss. 16-17).

¹ Bu çalışma temel olarak James Fowler’ın kavramsal ve kuramsal bakış açısıyla sınırlı olduğundan dolayı, iman kavramıyla ilgili daha geniş tartışma ve açıklamalar için bkz. Sezen, 2008.

James Fowler, imanı bireyin yaşamının temel bir motivasyonu olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda imanın, dinsel desteklere dayanması veya inanç ifadelerini (credal statements) kabul etmesi gerekmemektedir. Bununla birlikte ona göre, dinsel grupların kısmen de olsa yaşamın nihai sorularına cevap vermede yardım etme işlevi olduğundan dolayı, iman (faith) ve dinin çoğunlukla iç içe geçme durumu ve pek çok insanın imanının, dinsel inanç ve davranışlara dayanması da mümkündür. Fowler, bu iman anlayışına uygun olarak geliştirdiği “iman gelişimi kuramı”nda (Faith Development Theory) ise iman gelişiminin altı evresini betimlemektedir. Her bir evre, duygusal (affective), bilişsel, ahlaki ve kişiler-arası boyutlara sahiptir. Ayrıca her bir evre, bir inanış ve akıl yürütme (reasoning) tarzını da temsil etmektedir (Gathman ve Nesson, 1997).

Birinci iman evresi, sezgisel-izdüşümsel olarak isimlendirilmiştir. İman gelişiminin bu evresinde, çocuk Tanrı’yı hissetmeye ve ona bir biçim vermeye çalışır. Ancak çocuğun bilişsel gelişimi henüz tamamlanmadığından, zihnindeki düşünceler gerçeklerden çok hikâyelerle ilişkilidir. İkincisi mitsel-lafzi evre, geleneksel hikâyelerin eleştirisiz ve lafzî (literal) bir kabulünü içerir. Bu dönemde, bireyin inandığı Tanrı, onun sahip olduğu bir Tanrı değildir. Hala dış belirleyicilerin etkisi altındadır. Bu evrede Tanrı, bir kural koyucu ya da ebeveyn olarak düşünülür. Üçüncüsü yapay-geleneksel evre, grup bağlılığına daha açık bir dayanmayı ve daha kompleks bir öykü ile yaşamayı içerir. Bu evrede birey, kendi dünya görüşü veya ideolojisi üzerinde durur ve onu yaşar. Bu dönemde, başkalarıyla ilişkiler son derece önemli olduğu için, Tanrı’yla daha kişisel ilişkilere ihtiyaç duyulur. Dördüncüsü bireyleştirici-düşünsel evredir. Bu evredeki kişi, daha soyut ve evrensel bir düşünce tarzını kullanır. Bu aşamada, birbirini izleyen veya aynı zamanda ortaya çıkan iki durum belirir: Birincisi; daha önce kazanılan inançlar, değerler ve bağlılıkların, eleştirel bir bakışla gözden geçirilmesi zorunluluğudur. İkincisi ise; daha önceki roller ve ilişkiler tarafından oluşturulan benliğin, kimlik sorunu ile mücadeleye girmesi zorunluluğudur. Beşincisi ise birleştirici iman evresidir. Bu evre, hakikat iddialarının sembolik doğasına ilişkin eleştirel bir kabulünü içerir. Birleştirici evrede yetki sahibi olmuş benlik, kararlarını, değerlerini ve inançlarını, kendisinin belirlediğini iddia eder. Bu evrede insanı, anlaşılması ve bir bütün haline getirmesi zor olan güdüler harekete geçirir. Bu evredeki birey, çok çeşitli bakış açıları arasındaki gerilimleri aşmayı başarmalıdır. Bu bağlamda, bireyin imanı, ortadan kaldırılamaz çelişkileri kabul etmeye başlamalıdır. Altıncı evre, evrenselleştirici iman evresidir. Bu evreye gelen benlik, alışılmış savunma biçimlerinin ötesine geçer ve Tanrı’yı algılamada ve sevmede belirli bir temellendirmeye dayanan bir açıklık sergiler (bkz. Barnes, Doyle ve Johnson, 1989; Green ve Hoffman, 1989).

Fowler (1981) İman Gelişim Kuramı’nda, imanın iki temel özelliğine dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi; imanın evrenselliği, evrensel bir insani nitelik oluşu, diğeri ise; imanın değişimidir. Ayrıca Fowler, tanım olarak *iman* (faith) ve *inanç* (belief) kavramları arasında kesin bir şekilde ayırım yapılması gereği üzerinde de durmaktadır. Ona göre *iman*, inançlarımızın toplamının daha

ötesinde, derinden kişisel, dinamik ve nihaidir. Bununla birlikte *inançlar* (beliefs) ve dinler ise, ancak imanın bir ifadesi, anlatımı ve dışavurumudur.

Fowler'ın kuramının diğer en temel özelliği ise, imanın içeriğini, yani inançları ve değerleri, psikolojik etkenlerden- bilişsel, duygusal ve sosyal gelişim- ayırmış olmasıdır. Buradaki içerik ve yapı ayırımı, bu kurama, imanın teolojik anlamıyla ilişkisinin olmadığı görünümü vermektedir. Fowler'ın, imanın yapısı ile içeriğini ayırmasının nedeni ise, onun evrensel bir iman yapısı arayışından kaynaklanmaktadır. İmanın bir başka özelliği onun ilişkisel (relational) olması şeklinde ifade edilmektedir. İman ilişkide başlar; İman diğerine güvenmeyi, dayanmayı ifade eder. Güven olarak imanın diğer bir yönü ise, bağlanma (attachment) olarak imandır. Nitekim Fowler (1981), imanın interaktif ve sosyal bir fenomen olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla iman, bir topluma, dile ve ritüele gereksinim duyar. İmanda istenen gelişimin meydana gelebilmesinde diğer insanlarla etkileşim önemli bir rol oynar. Ayrıca Fowler, iman ve anlamlandırma sürecini de birlikte değerlendirmektedir. Ona göre insan, anlamlı bir dünya oluşturma gereksinimi olan tek varlıktır. İman ise, insanın anlam arayışı ve anlamlandırma faaliyetiyle çok yakından ilişkilidir. O, bir biliş ve oluş tarzıdır. Biz, imanın 'gerçeklik' hakkında sağladığı kanaatler sayesinde yaşamımızı şekillendiririz. İman bize, bir karakter, biçim ve bütünlüğe sahip olan bir dünya anlayışı sunar. Bize baskı yapan pek çok güç ve taleplerin içinde iman bizi, yaşamımızı sürdürmemizi sağlayan ve var oluşumuzu garantiye alan güç ve değer merkezlerine doğru yönlendirir. Aynı zamanda Fowler'a göre iman, hem duyguları hem de bir çeşit bilişi (knowing or cognition) de içerir. Yapısal-gelişimsel psikolojinin diliyle iman, varoluş koşullarının yorumlanmasıdır; varoluşumuzun nihai koşullarının açıklanması ışığında, günlük tecrübemizi anlamlandırmaya yönelik özel bir yorumlama tarzıdır. Bizi varoluşun nihai koşullarına doğru yönlendirme çabasında iman, üç çeşit önemli yorumlama biçimi içerir: Biliş, değer biçme ve anlam yapıları (Fowler, 1987, s. 56).

Fowler'ın iman kavramı, yaşamdaki iman eylemiyle ve temel, varoluşsal güvenle ilişkilidir (Fowler, Nipkow ve Schweitzer, 1992, s.6). Fowler ve arkadaşları *iman* terimini çok geniş bir biçimde anlamaktadırlar. İman, temel olarak bir 'anlamlandırma meselesi'dir; kendimizde ve içinde yaşadığımız dünyada bazı şeyleri değerli bulmamız ve onları önemli hale getirişimizdir. İman, yaşamla ilgili bir yönelişimiz; yaşamdaki duruşumuzdur; o, bizim biliş, hissetme, değer verme, anlama, tecrübe etme ve yorumlama süreçlerimizi bir araya getirir. Geniş bir biçimde o, yaşamımızı anlamlandıran ve gönül verdiğimiz şeylere yönelik güven ve sadakatimizi oluşturur. Fowler kendi iman anlayışını açıklarken, önceki bölümde ifade edildiği gibi, çeşitli teologların çalışmalarına dayanmaktadır. Özellikle Amerikan teolog H. Richard Niebuhr'un etkileri öne çıkmaktadır. Niebuhr tüm açıklamalarında imanın evrensel insani bir eylem/aktivite olması yanında hayatı anlamlı ve değerli bulmamızı sağlayan bir nitelik olduğunu ifade eder. Fowler imanın daha çok formuyla, yani ne olduğundan ziyade nasıl olduğuyla ilgilenmektedir. O, insanların değer veriş,

biliş ve diğer insanlarla ve kendi “nihai çevre”²leriyle ilişki kuruş tarzlarını incelemektedir. Fowler’ın tanımlamaya çalıştığı şey, *iman-bilişinin* örüntüleri, yapıları veya süreçleridir. Ayrıca Fowler, imanın yedi boyutunu tanımlamaktadır. Bunlar inanışımızı (faithing) oluşturan biliş, değer veriş ve anlamlandırış tarzımızın altında yatan birbiriyle ilişkili yapısal süreçlerdir. Bu boyutlar: 1) Akıl yürütme biçimi, 2) Başkalarının bakış açısından bakma düzeyi, 3) Ahlaki yargı biçimi, 4) Sosyal duyarlılık, 5) Bağlandığı otoriteyle ilişki türü, 6) Dünya görüşünün tutarlılık biçimi ve 7) Sembollerini değerlendirme biçimidir (Moseley ve diğ., 1992, ss. 42-45; bkz. Fowler ve Keen, 1978, ss. 39-41; Fowler, 2001; Fowler, Streib ve Keller, 2004, ss.23-25; Love, 2001; Ok, 2005).

Yukarıdaki tanımlamalara ek olarak farklı şekillerde tanımlanabilen iman (faith) anlayışlarını şöyle sıralayabiliriz: ‘Bir değer, güç ve anlam merkezi arayışı’ (Fowler, 1981); ‘kişinin kendisine (oneself), diğerlerine ve evrene yönelik bütüncül tepkisi’ (Smith, 1979); ‘insani sınırlılıkların ötesindeki nihai olana ulaşmak’ (Rahner, 1978); veya ‘aşkın olana ulaşmak’ (Smith, 1979); ve ‘dinsel sevgiden doğan bilgi’ (Loneragan, 1972). Ayrıca, ‘iman’, bir duygu (affect) ve davranış unsuruna sahip olsa da, o temel olarak *bilişsel* kabul edilmekte ve imanın, tanımı açısından ise *gelişimsel* olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca o, ampirik delili aşan bilinmeyene doğru bir sıçrayıştır; o, doğrudan apaçık olan şeyin ötesinde sürekli bütünleşmeyi ve dönüşümü içerir. *İman*, doğası açısından *bilişsel*, süreci açısından *gelişimsel* ve boyutları açısından ise *aşkın* olan bütünleştirici (integrating) bir değer ve anlam merkezi arayışı olarak da tanımlanmıştır (akt.: Clore ve Fitzgerald, 2002).

Sonuç olarak Fowler’ın çalışması, Tillich’in, “imanın dinle sınırlı olmadığı” düşüncesi, Niebuhr’un “ilişkisel olarak iman” anlayışı ve Smith’in “insani tecrübenin evrensel bir niteliği” gibi anlayışlar üzerine dayanır. Ayrıca Fowler imanı, Erikson’un “Temel Güveni”yle eşit sayarak doğumla başladığını ileri sürer. Anlamlandırma eylemimiz doğrudan güven ve sadakat duygumuzla ilişkilidir (Fowler, 1981, s. 292). Fakat Fowler’a göre iman, güvenden daha fazlasını da ifade etmektedir. Ayrıca iman, din veya inançtan daha derin ve daha kişisel; aynı zamanda o, dinsel ya da dinsel olmayan tarzda bir anlamlandırma sürecidir; benlik (self), öteki (others) ve ortak bir değer merkezi arasındaki üçlü sözleşmeye dayanan bir ilişki olup; bizim ‘Aşkın’ olana verdiğimiz bir tepki biçimidir; şeklinde de tanımlanmaktadır (Fowler, 1981, ss. 16-18; Parks, 1986, ss. 13-18).

Araştırmamızın ikinci ana değişkeni olan fundamentalizmin³ ortaya çıkışı ise genellikle iki şekilde yorumlanmaktadır: “Özel teolojik bir hareket olarak fundamentalizm” ve “psikolojik bir zihniyet (mindset) olarak fundamentalizm”. Tarihsel süreç içinde teolojik yönü aktarılmakla birlikte psiko-sosyal açıdan da

² Fowler (1981)’a göre en büyük anlam alanımız, nihai çevre duygumuzdur. Yahudi ve Hıristiyan terminolojisinde bu nihai çevre, Tanrı’nın Krallığı sembolüyle ifade edilir. Bu açıdan bakıldığında Tanrı, nihai çevreye karakter veren güç ve değer merkezidir (s. 16).

³ Bu kavramla ilgili daha detaylı bilgi ve açıklamalar için bkz. Sezen, 2008.

çeşitli açıklayıcı yaklaşım ve tanımlamalar sunulmaktadır. Bunlardan en önemlileri: Fundamentalizmin bir kişilik türü; bir anlamlandırma biçimi; kesinlik arayışı; ve dini bir yönelim olduğu; bağlanma kuramı ve çatışma yaklaşımı açısından açıklamalar, dinsel bir diriliş olarak açıklama yaklaşımı ve son olarak ise gelişimsel açıdan açıklanabileceğini ileri süren yaklaşımlar şeklinde özetlenebilir.

Altemeyer ve Hunsberger (1992)'in çalışmasının, özellikle Din Psikolojisi alanında fundamentalizmle ilgili yapılan araştırmaların büyük bir çoğunluğu tarafından, tanım olarak ve veri toplama aracı olarak referans alınan bir kaynak olduğu görülmektedir. Altemeyer ve Hunsberger (1992, 2004)'e göre *Fundamentalizm*; insanlık ve Tanrı hakkında önemli, temel, esas, yanılmaz hakikati açık bir biçimde içeren bir dizi dinsel öğretilerin olduğuna dair bir inanç anlamına gelir. Bu temel hakikate, şeytanın güçleri- ki onlarla mücadele edilmesi gerekir- tarafından karşı çıkılmaktadır. Oysa bu hakikate bugün de, geçmişin temel, değişmez uygulamaları esas alınarak uyulmalıdır. Diğer taraftan bu temel (fundamental) öğretilere inanan ve takip edenlerin Tanrı'yla özel bir ilişkiye sahip olduklarına inanılmaktadır.

Fundamentalizm olgusunun ortaya çıkışından günümüze değin, bir açıklanma/tanımlanma sorununun olduğu bir çok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. Bu noktada, fundamentalizmle ilgili kuramsal bir çerçeve oluşturulamadığı, ancak açıklayıcı bazı yaklaşımların ortaya koyulduğu ifade edilmektedir. Bu yaklaşımlardan özellikle James Fowler'ın İman Gelişimi Kuramı'nı da içeren gelişimsel bir bakış tarzının, fundamentalizmi anlamamızda önemli katkılar sunması beklenmektedir. Nitekim fundamentalist bir zihniyetin, Fowler'ın iman evreleri içinde ikinci iman evresi olan "Mitsel-Literal İman" düzeyinde oldukları ifade edilmektedir. Bu çerçevede çalışmamızın temel amacı ise, farklı düzeylerde gerçekleşebilen iman gelişiminin, fundamentalist (kökenci) bir tarzdaki dini anlayışlarla/yönelimlerle nasıl bir ilişkisinin olduğunun tespit edilmesidir.

İman gelişiminin fundamentalizmle arasındaki ilişkisinin, bilişsel gelişim açısından ele alınmasının farklı bir açılım sağlayabileceği de söylenebilir. Nitekim bilişsel gelişim kuramını temel alan Fowler'a göre iman, bireyin bir takım bilişsel gelişim aşamalarındaki gelişimlerle birlikte daha sembolik, soyut ve kompleks bir nitelik kazanmakta ve bireyin iman anlayışı da diğer düşünsel yapıları gibi lafızcı, katı geleneksel ve otoriter anlayıştan kurtulup görece olarak daha kamil düzeye doğru bir gelişim gösterebilmektedir. Bu suretle birey, iman gelişimi aşamalarında yükselme gösterdikçe, dinsel fundamentalizmde çok temel niteliklerden olan daha az sorgulayıcı, katı lafızcı, otoriter ve metin merkezci bir anlayıştan giderek uzaklaşacaktır.

Bu çalışmanın temel amacı, iman gelişimi ile dinsel fundamentalizm arasında nasıl bir ilişkinin olduğunu ve aynı zamanda her iki değişkenin demografik değişkenlerle ilişkisini incelemektir. Araştırmada, "iman gelişimi ile dinsel fundamentalizm arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır"

yönündeki temel denence yanında, “İman gelişimi ile yaş değişkeni arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Yaş ilerledikçe iman gelişimi düzeyi yükselir; buna karşın yaş düştükçe iman gelişimi düzeyi de düşer. İman gelişimi düzeyi ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki vardır. Kızların iman gelişimi düzeyi erkeklerinkine göre daha yüksektir. İman gelişimi düzeyi ile bölümler arasında anlamlı bir ilişki vardır. İlahiyat Fakültesi öğrencileri, Eğitim Fakültesi öğrencilerine göre daha yüksek iman gelişimi düzeyine sahiptirler. İman gelişimi düzeyi ile sınıf değişkeni arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Daha üst sınıflardaki öğrencilerin iman gelişimi ortalama puanı daha yüksektir” gibi denenceler de test edilmiştir.

YÖNTEM

Örneklem

Araştırmanın örneklem grubunu, 2005-2006 öğretim yılında, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin *İlahiyat* ile *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği* (DKAB) bölümlerinin 1., 2., 3. ve 4. sınıflarında öğrenim gören ve DEÜ Eğitim Fakültesi *Sınıf Öğretmenliği* bölümü 4. sınıfta öğrenim gören 411 öğrenci [kız= 244 (% 59,4), erkek= 167 (% 40,6) ; İlahiyat bölümü= 86 (% 20,9), DKAB= 150 (% 36,5) ve Sınıf Öğretmenliği bölümü= 175 (%42.6)]oluşturmaktadır. Bu öğrencilerin yaş aralığı 17-30 olup yaş ortalaması $\bar{X} = 21.34$ 'dir ($S=1.65$). Ayrıca örneklemin yaş gruplarına göre dağılımı; %85.2'si ($n=350$) alt yaş grubunu (17-22), %14.8'i ise ($n=61$) üst yaş grubunu (23-30) oluşturmaktadır.

Örneklem grubundaki öğrencilerin % 90,5'i ($n= 372$) sosyo-ekonomik düzeylerini orta, % 7,1'si ($n=29$) alt, % 2,4'ü ($n=10$) ise üst düzeyde olduklarını ifade etmişlerdir.

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada, ortaya koyulan denencelerin test edilmesi ve bazı sorulara cevap bulunabilmesi için; Leak, Loucks ve Bowlin (1999)'in geliştirdiği “İman Gelişimi Ölçeği” ve Altemeyer ve Hunsberger tarafından geliştirilen “Dinsel Fundamentalizm Ölçeği”nin Türk kültürüne uyarlanmış şeklini ve bazı demografik bilgileri içeren bir anket formunun kullanıldığı ampirik bir yöntem uygulanmıştır.

İman Gelişimi Ölçeği

Geliştirilen diğer ölçeklerin iman gelişimi için yeterli ölçüm ve değerlendirme yapamadıklarını ileri süren Leak, Loucks ve Bowlin (1999), alternatif bir ölçüm aracı ihtiyacı olduğunu düşünerek, ifadelerinden birinin “daha olgun” bir iman gelişimini temsil ettiği düşünülen, zorunlu tercihli 8 çift ifadeden oluşan, ikili madde ölçeği biçiminde, Küresel İman Gelişimi veya İman

Tarzları Ölçeği geliştirmişlerdir: *İman Gelişimi Ölçeği* (İGÖ). Ölçekteki cevap seçeneklerinden birisi, dördüncü ve beşinci iman gelişimi evresini yansıtırken diğer cevap seçeneği ise, ikinci ve üçüncü iman gelişimi evresine karşılık gelmektedir. İGÖ'nün puanlaması şu şekildedir: Ölçeğin 8 çift ifadelerinden 1., 2., 3. ve 8. çift ifadeden (b) şıkkı/seçeneği 2 puan, diğer 4., 5., 6. ve 7. ifadelerdeki (a) şıkkı ise 2 puan olarak değerlendirilmektedir. Alınabilen en az puan 8, en yüksek puan ise 16'dır.⁴

Ölçeğin Türkçeye uyarlanması ve güvenilirlik-geçerlik çalışmaları, Sezen (2008)'in yürüttüğü araştırmadan elde edilen bulgular çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. İngilizce'den Türkçe'ye çevrilen İGÖ için güvenilirlik, içsel tutarlılık tekniği ve alt%27 - üst%27'lik gruplar t-testi kullanılarak; geçerlik ise, faktör analizi ve içtutarlılık tekniği uygulanarak hesaplanmıştır. İçsel tutarlılık (homojenlik) ölçütü olan güvenilirlik Cronbach's alpha katsayısı $\alpha=0.71$ değerinde bulunmuştur. Bu değer ölçeğin kendisinden beklenen ölçümü yapabileceğinin bir göstergesidir.

Güvenirlik çalışmasına ilişkin madde analizi kapsamında başvuru bir başka yöntem, testin toplam puanlarına göre oluşturulan alt%27 ve üst%27'lik grupların madde ortalama puanları arasındaki farkların ilişkisiz t-testi kullanılarak sınanmasıdır. Gruplar arasında istenilen yönde gözlenen farkların anlamlı çıkması, testin iç tutarlılığının bir göstergesi olarak değerlendirilir. Analiz sonuçları, maddelerin bireyleri ölçülen davranış bakımından ne derece ayırt ettiğini gösterir (Büyüköztürk, 2006, s. 171). Bu bağlamda yapılan "bağımsız gruplar için t-testi" sonuçları, t-değerlerinin hem anketten alınan toplam puanlar için hem de alt boyutlar için anlamlı ($p<.001$) olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu bulgu, anketteki boyutların öğrencileri iman gelişimi açısından ayırt ettiği ve güvenilir olduğunu göstermektedir.

Ölçeğin geçerliği ise faktör analizi tekniği ile test edilmiştir. İGÖ'nin Türkçe versiyonunun faktör yapısını incelemek amacıyla, varimax rotasyonu kullanılan temel bileşenler faktör analizi uygulanmıştır. Araştırma kapsamına giren 411 öğrenci üzerinde yapılan analiz sonucunda ölçekteki sorulardan oluşan 8 değişken, genel varyansın %52.89'ini açıklayan 3 faktöre indirgenmiştir. Yani, ölçeğin özdeğerleri 1'den büyük olan 3 faktörün oluşturduğu görülmüştür (Bu faktörlere ait özdeğerler ile açıkladıkları varyansların yüzdeleri ve yığılımlı yüzdeleri için bkz. Sezen, 2008). Ayrıca içtutarlılık tekniği açısından da ölçeğin geçerlik çalışması gerçekleştirilmiştir. Bilindiği gibi, test maddeleri ile toplam test puanları arasındaki anlamlı korelasyon katsayıları içtutarlılığın göstergesi olarak kabul edilmektedir. İGÖ için bu korelasyon katsayıları hesaplanmış (İman Gelişimi Ölçeği'nden alınan toplam puanlar ile ölçek maddeleri arasındaki korelasyon katsayıları sırasıyla şöyledir: .54, .48, .40, .13, .23, .47, .58, .56. Bütün katsayıların, $p<.01$ düzeyinde anlamlı olduğu saptanmıştır), ölçek maddelerinin

⁴ Ölçeği geliştiren araştırmacılar, (Leak ve diğ., 1999) 0-8 puan ranjını temel alarak puanlanama yapmışlardır. Ancak Leak (2003)'ün ölçeğin geçerliği ilgili yaptığı başka bir araştırmada ise 8-16 puan ranjı kullanılmıştır. Araştırmamızda da bu ikinci puanlama ölçütü uygulanmıştır.

tamamının aynı yönde (pozitif) ayrıştıkları saptanmıştır. Sezen (2008) gerçekleştirdiği güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları sonucunda yürütülecek benzer araştırmalarda, bu ölçeğin geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu belirtmiştir.

Dinsel Fundamentalizm Ölçeği

Bu ölçek, Altemeyer ve Hunsberger (2004) tarafından, kişinin dinsel inançlara “fundamentalist” bir biçimde sahip olma ve bu inancı ifade etme tarzını ölçmek için dizayn edilmiştir. Dinsel Fundamentalizm Ölçeğinin (DFÖ) en önemli özelliği, onun maddelerinin öğretisel (doctrinal) içerikten bağımsız olmasıdır. Bundan dolayı onun ifadeleri pek çok dine uygulanabilecek bir niteliği taşımaktadır. Böylece DFÖ, kişinin-ister Hıristiyan, Müslüman, Yahudi veya diğer bir dinden olsun- fundamentalistik bir anlamda ne derecede dindarı olduğunu ölçebilmektedir (Hill ve Hood, 1999, s. 422).

Altemeyer ve Hunsberger (1992) tarafından geliştirilen Dinsel Fundamentalizm Ölçeği (DFÖ), ilk versiyonunda geliştirdikleri biçimiyle 20 maddedir. Bu ölçek, yazarları tarafından, 2004 yılında tekrar gözden geçirilmiş ve 12 maddeye indirilmiş formu ortaya çıkmıştır. Maddelerinin yarısı, cevap yanlılığını kontrol etmek için ters yönlü özellik taşımaktadır.

Likert tarzında hazırlanan ve sıklık derecesine göre, *kesinlikle katılıyorum*, *katılıyorum*, *kararsızım*, *katılmıyorum* ve *kesinlikle katılmıyorum* gibi sıklardan birini işaretlemek suretiyle cevaplandırılan DFÖ, 6’i düz ya da doğrudan, 6’si ise tersine döndürülmüş (reverse) ifadeleri içeren toplam 12 maddeden meydana gelmektedir. Doğrudan ifadeler için işaretlenen *kesinlikle katılıyorum*, *katılıyorum*, *kararsızım*, *katılmıyorum* ve *kesinlikle katılmıyorum* seçenekleri, sırasıyla 5, 4, 3, 2, 1 şeklinde puanlanarak değerlendirilirken, tersine dönmüş ifadelerde ise, bu puanlama 1, 2, 3, 4, 5 biçiminde olur. Doğrudan ifadelerde, Kesinlikle katılıyorum (5) seçeneği yönünde; tersine dönmüş ifadelerde ise, Kesinlikle katılmıyorum (5) şıkkı yönünde olan cevaplar, yüksek fundamentalizm düzeyini gösterir. Anketten en düşük 12, en yüksek 60 puan alınabilmektedir.⁵

Ölçeğin güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları, Sezen (2008)’in yürüttüğü araştırmadan elde edilen bulgular çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Buna göre ölçeğin güvenilirlik çalışmaları iki teknikle gerçekleştirilmiştir. Bunlardan birincisi olan yarıya bölme (split-half) tekniğiyle yapılan güvenilirlik hesaplamaları sonucunda korelasyon katsayısı $r = .74$ olup; $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Ölçeğin güvenirliliği için uygulanan ikinci teknik de, ölçeğin homojen bir yapıya sahip olup olmadığıyla ilgilidir. İçsel tutarlılık (homojenlik) ölçütü olan güvenilirlik Cronbach’s alpha katsayısı ise $\alpha = 0.84$ değerinde bulunmuştur.

⁵ Ölçeğin, orijinal olarak geliştirilmiş şekliyle 9 seçenekli likert tarzında olduğunu belirtmek isteriz. Ancak bu tarz bir derecelendirmenin uygulamadaki güçlüğü göz önüne alarak 5 seçenekli bir derecelendirme uygun görülmüştür.

Ölçeğin geçerliği ise faktör analizi tekniği ile test edilmiştir. DFÖ'nün Türkçe versiyonunun faktör yapısını incelemek amacıyla, varimax rotasyonu kullanılan temel bileşenler faktör analizi uygulanmıştır. Araştırma kapsamına giren 411 öğrenci üzerinde yapılan analiz sonucunda ölçekteki sorulardan oluşan 12 değişken, genel varyansın %57.11'ini açıklayan 3 faktöre indirgenmiştir. Yani, ölçeğin özdeğerleri 1'den büyük olan 3 faktörün oluşturduğu görülmüştür (Bu faktörlere ait özdeğerler ile açıkladıkları varyansların yüzdeleri ve yığılımlı yüzdeleri için bkz. Sezen, 2008). Ayrıca içtutarlılık tekniği açısından da ölçeğin geçerlik çalışması gerçekleştirilmiştir. Bilindiği gibi, test maddeleri ile toplam test puanları arasındaki anlamlı korelasyon katsayıları içtutarlılığın göstergesi olarak kabul edilmektedir. DFÖ için bu korelasyon katsayıları hesaplanmış (Dinsel Fundamentalizm ölçeğinden alınan toplam puanlar ile ölçek maddeleri arasındaki korelasyon katsayıları sırasıyla şöyledir: .70, .69, .45, .67, .65, .46, .54, .67, .63, .66, .22, .71. Bütün katsayıların, $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğu saptanmıştır), ölçek maddelerinin tamamının aynı yönde (pozitif) ayrıştıkları saptanmıştır. Bu bulgular Türkçe'ye adaptasyonu yapılmış olan Dinsel Fundamentalizm Ölçeği'nin yürütülecek benzer araştırmalarda, geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olarak kullanılabilmesine işaret etmektedir.

İşlem

Verilerin toplanması için *İman Gelişimi Ölçeği*, *Dinsel Fundamentalizm Ölçeği* ve demografik değişkenlerle ilgili beş soru da eklenerek oluşan bir formun denekler tarafından doldurulması istenmiştir. Bu form, 2005-2006 öğretim yılı içinde, DEÜ'ne bağlı İlahiyat Fakültesindeki İlahiyat ve DKAB bölümü 1., 2., 3., 4., sınıflarında öğrenim gören öğrencileri ve Eğitim Fakültesi Sınıf Öğretmenliği bölümü 4. sınıflarında öğrenim gören öğrencilerden tesadüfi yöntemle seçilmiş toplam 450 öğrenciye doldurmaları için verilmiştir. Bu form, öğrencilere sınıf ortamında tek oturumda gruplar halinde uygulanmıştır. Bu uygulamaların tümü ders saati içinde gerçekleştirilmiştir. Uygulamalar esnasında, öğrencilerin formları samimi ve doğru bir biçimde doldurmalarını sağlamak amacıyla hiçbir kişisel bilgi yazılmaması konusunda hem form yönergesinde hem de uygulama başlamadan önce de sözlü olarak vurgulanmıştır. Dolayısıyla deneklerin verecekleri cevaplarda içten ve samimi olmaları sağlanarak, anket formunun güvenilirliğine katkı sağlaması hedeflenmektedir. Formun tümünün cevaplandırılması yaklaşık 15-20 dakika sürmüştür.

Formlar toplanıp değerlendirildiğinde verilen 450 formdan 20 formun iade edilmediği 19 formun ise boş veya eksik doldurulduğundan dolayı değerlendirilmeye alınmadığı tespit edilmiştir. Sonuçta değerlendirmeye uygun form sayısı ise 411'dir.

Tüm analizler bilgisayarda "SPSS for Windows" istatistik paket programının ilgili modülleri kullanılarak yapılmıştır.

BULGULAR

Araştırmadan elde edilen veriler, özellikle iman gelişimi ve dinsel fundamentalizm değişkenleri başta olmak üzere toplam yedi farklı değişken açısından çeşitli istatistiksel hesaplamalara tabi tutulmuştur.

Tablo 1. İman Gelişimi, Dinsel Fundamentalizm ve Demografik Özellikler Arasındaki Korelasyonlar

Değişkenler	Yaş	Cinsiyet	Bölüm	Sınıf	SED	Din. fund.
Yaş	1.000					
Cinsiyet	.135*	1.000				
Bölüm	-.093	.046	1.000			
Sınıf	.488*	-.055	-.562*	1.000		
Sosyo-eko.Düzyey	-.027	.151*	.032	-.148*	1.000	
Din.Fund.	-.260*	.044	.427*	-.457*	.052	1.000
İman Gelişimi	.132*	-.035	-.051	.152*	-.034	-.283*

* p<.001

İman gelişimi, yaş ($r=.132$), sınıf ($r=.152$) değişkenleriyle $p<.001$ düzeyinde anlamlı bir korelasyona sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, iman gelişiminin bu değişkenlerle anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu şeklindeki denencemizi destekler niteliktedir. Ancak iman gelişiminin, cinsiyet ($r=-.035$, $p>.05$), bölüm ($r=-.051$, $p>.05$) ve sosyo-ekonomik düzey ($r=-.034$, $p>.05$) gibi değişkenlerle anlamlı bir korelasyona sahip olmaması, “*iman gelişimi cinsiyet, bölüm ve sosyo-ekonomik değişkenlerle anlamlı bir korelasyona sahiptir*” şeklindeki denencelerimizi desteklememektedir.

İman gelişimi ve dinsel fundamentalizm arasında ise ($r=-.283$) $p<.001$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon tespit edilmiş ve ilgili denencemiz olan; “*iman gelişimi dinsel fundamentalizm değişkeniyle negatif yönde anlamlı bir korelasyona sahiptir*” şeklindeki denencemizi desteklemektedir.

Tablo 2. Sınıflara göre İman Gelişimi Ortalama Puanlarına Uygulanan Tek-Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişken Adı	Kaynak	Kareler Toplamı	sd	Kareler ort.	F değeri	p
Sınıf Grupları	Gruplar arası	29.593	3	9.864	3.737	.011*
	Gruplar içi	1074.334	407	2.640		
	Toplam	1103.927	410			

*p<.05

Sınıf değişkeni açısından öğrencilerin iman gelişimi ortalama puanları arasındaki farkların anlamlı olup olmadığı yönünde yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonucunda p<.05 düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($F_{(3,407)}=3.737$). Bu anlamlı ilişki, sınıf gruplarının kendi aralarındaki iman gelişimi puanlarının farklı olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim en yüksek iman gelişimi ortalama puanı ($\bar{x} = 12.31$), en düşük ortalama puan ise ($\bar{x} = 11.59$)'dir. Bu anlamlı farkın hangi sınıflar arasında olduğunu tespit etmek için Tukey-HSD testi uygulanmıştır. Tukey-HSD testi sonucu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3. Sınıf Gruplarının İman Gelişimi Ortalama Puanlarına İlişkin Tukey-HSD Testi Sonuçları

Sınıf grupları	$\bar{x}$	Sınıf grupları			
		1.sınıf	2.sınıf	3.sınıf	4.sınıf
1. sınıf (n=93)	11.59				*
2.sınıf (n=41)	11.90				
3.sınıf (n=48)	12.31				
4.sınıf(n=229)	12.21				

*p<.01

Tukey-HSD testi sonuçları, birinci sınıftaki öğrencilerin iman gelişimi puanlarıyla ($\bar{x} =11.59$) dördüncü sınıf grubunu oluşturan öğrencilerin iman gelişimi ortalama puanları ($\bar{x} =12.21$) arasındaki farkın p<.01 düzeyinde anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Dinsel fundamentalizm ortalama puanlarının yaş grupları açısından farklılaşmasını saptamak için t-testi yapılmış ve alt yaş grubuna dahil olan deneklerin dinsel fundamentalizm ortalama puanları ($\bar{x} =45.14$); üst yaş

grubuna dahil olanların dinsel fundamentalizm ortalama puanlarının ise ($\bar{x} = 41.36$) olarak $p < .01$ düzeyinde farklılaştıkları gözlenmektedir (bkz. Tablo 4).

Tablo 4. Yaş Gruplarına göre Dinsel Fundamentalizm Ortalama Puanları Arasındaki Farka İlişkin t- testi Sonuçları

	Yaş Grupları	n	$\bar{x}$	S	sd	t değeri	p
Dinsel Fund.	Alt	350	45.14	8.47	409	3,121	.002*
	Üst	61	41.36	10.15			

* $p < .01$

Tablo 5. Bölüm Gruplarına Göre Dinsel Fundamentalizm Ortalama Puanlarına Uygulanan Tek-Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Kaynak	Kareler Toplamı	sd	Kareler ort.	F değeri	p
Gruplar arası	7279.297	2	3639.648	60.197	.000*
Gruplar içi	24668.723	408	60.463		
Toplam	31948.019	410			

* $p < .001$

Bölüm değişkeni açısından öğrencilerin dinsel fundamentalizm ortalama puanları arasındaki farkların anlamlı olup olmadığı yönünde yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonucunda $p < .001$ düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($F_{(2,408)} = 60.197$). Bu anlamlı ilişki, bölüm gruplarının kendi aralarındaki dinsel fundamentalizm puanlarının farklı olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim en yüksek dinsel fundamentalizm ortalama puanı ($\bar{x} = 48.45$), en düşük ortalama puan ise ($\bar{x} = 39.70$)'dir. Bu anlamlı farkın hangi sınıf grupları arasında olduğunu tespit etmek için Tukey-HSD testi uygulanmıştır. Tukey-HSD testi sonucu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 6. Bölüm Gruplarının Dinsel Fundamentalizm Ortalama Puanlarına İlişkin Tukey-HSD Testi Sonuçları

Bölüm Grup.	Ort.Puan	Bölüm grupları		
		Sınıf Öğ.	Dkab	İlahiyat
Sın.Öğr(n=175)	39.70		*	*
Dkab (n=150)	48.06			
İlahiyat (n=86)	48.45			
Toplam(n=411)	44.58			

*p<.01

Tukey-HSD testi sonuçları, sınıf öğretmenliği bölümündeki öğrencilerin dinsel fundamentalizm ortalama puanlarıyla ($\bar{x} = 39.70$) DKAB bölümündeki öğrencilerin dinsel fundamentalizm ortalama puanları ($\bar{x} = 48.06$) ve İlahiyat Bölümündeki öğrencilerin dinsel fundamentalizm ortalama puanları ($\bar{x} = 48.45$) arasındaki farkın p<.01 düzeyinde anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 7. Sınıflara Göre Dinsel Fundamentalizm Ortalama Puanlarına Uygulanan Tek-Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Kaynak	Kareler Toplamı	sd	Kareler ort.	F değeri	p
Gruplar arası	6876.252	3	2292.084	37.208	.000*
Gruplar içi	25071.768	407	61.601		
Toplam	31948.019	410			

*p<.001

Sınıf değişkeni açısından öğrencilerin dinsel fundamentalizm ortalama puanları arasındaki farkların anlamlı olup olmadığı yönünde yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonucunda p<.001 düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($F_{(3,407)}=37.208$). Bu anlamlı ilişki, sınıf gruplarının kendi aralarındaki dinsel fundamentalizm puanlarının farklı olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim en yüksek dinsel fundamentalizm ortalama puanı ($\bar{x} = 50.71$) iken, en düşük ortalama puan ise ($\bar{x} = 41.10$)'dir. Bu anlamlı farkın hangi sınıf grupları arasında olduğunu tespit etmek için Tukey-HSD testi uygulanmıştır. Tukey-HSD testi sonucu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Bu bulgularla denencemiz desteklenmektedir.

Tablo 8. Sınıf Gruplarının Dinsel Fundamentalizm Ortalama Puanlarına İlişkin Tukey-HSD Testi Sonuçları

Sınıf grupları	Ort.Puan	Sınıf grupları			
		1.sınıf	2.sınıf	3.sınıf	4.sınıf
1. sınıf(n=93)	50.71				
2.sınıf (n=41)	47.85				
3.sınıf (n=48)	46.50	*			
4.sınıf(n=229)	41.10	*	*	*	

*p<.01

Tablo 8'e göre Tukey-HSD testi sonuçları, birinci sınıflardaki öğrencilerin dinsel fundamentalizm ortalama puanlarıyla ($\bar{x} = 50.71$) üçüncü sınıflardaki öğrencilerin dinsel fundamentalizm ortalamaları ($\bar{x} = 46.50$) ve dördüncü sınıflardaki öğrencilerin dinsel fundamentalizm ortalama puanları ($\bar{x} = 41.10$) arasındaki farkın $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca ikinci sınıfların dinsel fundamentalizm ortalama puanları ($\bar{x} = 47.85$) ile dördüncü sınıfların dinsel fundamentalizm ortalama puanları ($\bar{x} = 41.10$) arasındaki fark da $p < .01$ düzeyinde anlamlı olarak gözlenmiştir. Üçüncü sınıfların ortalama dinsel fundamentalizm puanları ($\bar{x} = 46.50$) ile birinci sınıf ($\bar{x} = 50.71$) ve dördüncü sınıf dinsel fundamentalizm ortalama puanları ($\bar{x} = 41.10$) arasında fark $p < .01$ düzeyindedir. Dördüncü sınıfın dinsel fundamentalizm ortalama puanları ($\bar{x} = 41.10$) ile birinci sınıfların ($\bar{x} = 50.71$), ikinci sınıfların ($\bar{x} = 47.85$) ve üçüncü sınıfların dinsel fundamentalizm ortalama puanları ($\bar{x} = 46.50$) arasındaki fark ise $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur.

Tartışma ve Sonuç

Elde edilen bulgulara göre iman gelişimiyle dinsel fundamentalizm arasında negatif bir ilişki ($r = -.283$) olduğu tespit edilmiştir. Bu ilişki $p < .001$ düzeyinde anlamlı bir ilişkidir. Bu duruma göre deneklerin iman gelişimi puanı yükseldikçe, dinsel fundamentalizm puanı düşmekte; iman gelişimi puanı düştükçe ise dinsel fundamentalizm puanı yükselmektedir. Bu bulgu, temel denencemizi destekler niteliktedir.

Bilişsel açıdan gelişmişliği temel alan dini gelişim kuramlarından olan iman gelişimi kuramı ile bilişsel gelişime göre bir gerileme (regression) olarak görülen dinsel fundamentalizm arasında nasıl bir ilişki vardır? şeklindeki bu soru çalışmamızın cevap aradığı temel sorudur. İlk bakışta iman gelişimi ile, dinsel fundamentalizm düzeylerinin negatif yönde bir korelasyona sahip olması yönündeki beklenti doğal kabul edilebilir. Bir başka ifade ile, genellikle daha yüksek bir iman gelişimi düzeyine sahip olan bireylerin daha düşük bir düzeyde

dinsel fundamentalizm puanına sahip olması beklenir. Çünkü yüksek bir iman gelişimi, bireyin bilişsel gelişiminin daha yüksek olduğunu ve sahip olduğu soyut ve sembolik düşünebilme becerisi yanında sorgulayıcı bir zihinsel yapı sayesinde fundamentalizm açısından daha düşük düzeyde olması beklenir. Nitekim elde ettiğimiz bulgular da bu beklentimizi destekler niteliktedir.

Elde edilen bulguyla benzerlik gösteren bir araştırma olarak, Crownover (2007)'in yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre, iman gelişiminin⁶, dinsel fundamentalizm ($r=-.142$), sağ-kanat otoriterliği ile ($r=-.324$, $p<.01$), sosyal baskınlık yönelimi ($r=-.104$) ve Hristiyan ortodoksi ile aralarında negatif bir ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bu negatif ilişkinin, sadece sağ-kanat otoriterliği ile istatistiksel olarak anlamlı bir düzeyde olduğu belirtilmektedir. Ancak dinsel fundamentalizm ve sağ-kanat otoriterlik arasındaki pozitif yönde anlamlı ilişkinin ($r=.423$, $p<.01$) olması, dolaylı olarak iman gelişimi ve dinsel fundamentalizm arasında da bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Çünkü dinsel fundamentalizmin en önemli göstergelerinden birisinin, sağ-kanat otoriterliği olduğu ve ikisi arasında önemli ilişkilerin olduğu belirtilmektedir. Böylece, iman gelişimindeki yüksek puanlar, sağ-kanat otoriterliğinin düşük düzeyleriyle ilişkilidir. Ayrıca iman gelişimindeki yüksek puanlar, etnik azınlıklara yönelik önyargıdaki düşük puanlarla ilişkilendirilmektedir. Buna ek olarak, iman gelişimindeki yüksek puanların, önemli bir biçimde ve negatif yönde düşük düzeyde önyargı puanlarıyla ($r=-.207$, $p<.05$) da ilişkili olduğu bulunmuştur.

Yine araştırma bulgularımızla paralel olarak, Streib (2007)'in Alman ve Amerikan örneğinde yürüttüğü bir çalışmada, her iki örneklem grubunda da iman gelişimi ile dinsel fundamentalizm (Alman örnekleme: $r=-.61$; Amerikan örnekleme: $r=-.43$) ve sağ-kanat otoriterliği (Alman örnekleme: $r=-.54$; Amerikan örnekleme: $r=-.43$) arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki ($p<.01$) tespit edilmiştir (s. 52).

Aynı şekilde Leak & Randall (1995), Fowler ve Allport'un geliştirdikleri olgun iman (faith maturity) teorilerini kullanarak, 'imanın olgunluğuna ilişkin'(faith maturity) ile 'otoriterlik' arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Leak ve Randall (1995)'in elde ettikleri sonuçlara göre, Allport ve Fowler'ın

⁶ Crownover (2007)'in gerçekleştirdiği bu çalışmasından elde edilen sonuçlara göre, iman gelişimi ortalaması ($\bar{X}=4.44$, $S=1.56$), Leak ve diğ. (1999)'nin elde ettikleri ortalama ($\bar{X}=4.9$, $S=2.1$) ile benzerlik göstermektedir. Bu çalışmanın örnekleminin ortalama yaşı ise 37.26, Leak ve diğ.'nin (1999) çalışmasındaki deneklerin ortalama yaşı ise 20.9'dır. Leak'ın çalışmasındaki katılımcılar çoğunluğu Katolik olan psikoloji öğrencilerinden oluşmaktadır (Leak ve diğ., 1999); Crownover (2007)'in çalışmasına katılanların ise, daha üst yaşlara sahip oldukları, üniversite dışından ve Baptist dini geleneğine ait oldukları belirtilmektedir. Bizim araştırmadan elde edilen iman gelişimi ortalaması ise $\bar{X}=12.05$ 'dir ($S=1.64$). Bu ortalamanın, yukarıdaki ortalamalarla farklılık göstermesi ise, bizim puanlama (ölçekten alınabilecek puan ranjı en düşük 8; en yüksek 16 olarak belirlenmiştir) tarzımızdan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte puanlama açısından 0-8 ranjını esas aldığımızda Leak ve diğ. (1999) ve Crownover (2007)'in elde ettikleri ortalamalarla tutarlılık gösterdiği görülebilir.

kuramsallaştırmasıyla uygun olarak, otoritercilik ve dindarlık arasında anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. ayrıca otoriterciliğin; ortodoks, geleneksel ve dış-yönelimli dindarlık ölçekleriyle pozitif yönde ilişkili olduğu görülmektedir. Özellikle sağ kanat otoritercilik ölçeği ile 2. ve 3. iman gelişimi evresi arasında anlamlı bir korelasyon tespit edilmiştir ($r=.46$ ve $.55$). Beklendiği gibi, otoritercilik ile olgun dinsel yönelim arasında negatif bir ilişki bulunmuştur. Sağ-kanat otoriterciliği ölçeği ile dinsel olgunluk veya yüksek (advanced) iman gelişiminin ölçekleriyle özellikle “küresel iman gelişimi ölçeği” ile ($r=-.51$), 4. ve 5. iman gelişimi evresi ile ($r=-.33$ ve $-.22$), Arayış ölçeği ile ($r=-.40$) $p<.01$ düzeyinde negatif yönde bir korelasyon saptanmış ve Allport’un dinsel olgunluk kavramsallaştırmasından elde edilen ölçeği ile arasındaki korelasyon ($r=-.20$) da negatif yöndedir.

Green ve Hoffman (1989)’ın yürüttükleri bir araştırmanın sonuçlarına göre ise, kişinin iman evresinin, kendi iç-grup ve dış-grup üyeleri hakkındaki değerlendirmesini etkileyeceğiyle ilgili hipotezin desteklendiği görülmektedir. Daha alt iman evreleriyle ilgili ifade seçenekleri işaretleyen deneklerin benzer ve benzer olmayan ‘diğerleri’ne karşı, daha sonraki iman evrelerindeki kişilerden farklı tepkide buldukları tespit edilmiştir. Bu veriler, Fowler’ın kişinin iman evresinin, kendi davranışının diğer boyutları üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğuyla ilgili iddiasını desteklemektedir.

Giesbrecht (1997)’ın gerçekleştirdiği çalışmasında, bir dereceye kadar karizmatik kiliseye⁷ katılımın, dördüncü ahlaki yargı düzeyi olan “yasa ve düzen”le korelasyona sahip olduğu görülmektedir. Fowler’ın ölçeğinden alınan puanlar ile ilgili korelasyonlar ise, ahlaki muhakeme gelişiminin daha yüksek iman muhakeme (reasoning) düzeyi gelişimiyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Elde edilen bulgulara göre, imanla ilgili konular hakkındaki muhakemenin, karizmatik-fundamentalist teoloji ile negatif yönde ilişkili olduğu görülmektedir. Karizmatik kilise ile yine aynı iman evreleri aralarında da anlamlı bir korelasyon rapor edilmiştir ($p<.001$). Liberal kararlar ile iman evreleri arasındaki korelasyonlara göre ise, üçüncü ve beşinci iman evreleriyle anlamlı bir korelasyon saptanmıştır ($p<.01$). Ayrıca, liberal-insancıl kararları onaylayan katılımcıların, kişilerarası ilişkilerde daha esnek bir yaklaşım (dördüncü iman evresinde) sergilemeye eğilimli oldukları saptanmış ve onların iman muhakemesinde lafızcı yaklaşımı daha az tercih etmeye eğilimli oldukları da belirlenmiştir.

Başka bir araştırma (Genia, 1996) bulgularına göre, dinsel fundamentalizm ile içgüdümlü dinsel yönelim arasındaki korelasyon ($r=.59$) $p<.01$ düzeyinde; dışsal dindarlıkla ($r=.21$) $p<.05$ düzeyinde pozitif; arayışsal dindarlıkla ($r=-.44$) $p<.01$ düzeyinde negatif yönde anlamlı bir ilişkiye sahip

⁷ Karizmatik kiliseler çoğunlukla fundamentalist, anti-entelektüel, doğa üstü inanç ve siyah-beyaz şeklinde teolojik ve ahlaki kuralların tanımlandığı bir bağlamda ve şekilde, bireyleri ahlaki ikilemleri yorumlamaya teşvik eden tecrübe-yönelimli bir dünya görüşüne sahiptir (Giesbrecht, 1997).

olduğu tespit edilmiştir. Önceki bir çok çalışma, yüksek düzeyde dinsel fundamentalistlerin aynı zamanda yüksek bir düzeyde kişilik olarak otoriter, dinsel olarak ortodoks, önyargılı ve kendi dinsel yönelimlerinde sorgulayıcı olmadıkları yönündeki eğilimlerini saptamıştır (Altemeyer ve Hunsberger, 1992, 1993; Hunsberger, 1996). Ayrıca dinin arayış boyutunda (quest dimension) değerlendirilenlerin dinsel öğretiler hakkında soruları ve şüpheleri olmasına rağmen (Batson, Schoenrade ve Ventis, 1993), yüksek düzeyde otoriter ve aynı zamanda dinsel olarak ortodoks olanların, çok az dinsel şüphe rapor etme eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir (Altemeyer, 1988; Hunsberger, ve diğ., 1993). Arayış dindarlığı (quest religiosity) ve fundamentalizm arasında bulunan negatif korelasyonun varlığı önceki araştırma bulgularıyla da tutarlılık göstermekte (Altemeyer ve Hunsberger, 1992; Kirkpatrick, 1993; McFarland, 1989) ve bu bulgu, Batson'un arayışsal dindarlık ölçeğinin, dine karşı açık zihinli, sorgulayıcı (inquisitive) yaklaşımı ölçme iddiasını (Batson ve Schoenrade 1991; Batson ve Ventis, 1982) desteklemektedir. Sonuç olarak arayışsal dini yönelim ve bazı iman gelişimi düzeylerinin ortak özelliklere sahip olduklarından dolayı, bu tarz dini yönelimlerle ilgili bulguların da çalışmamızın bulgularıyla ilişkili ve tutarlı olduğu söylenebilir.

Daha önce de ifade edildiği gibi, James Fowler (1981)'in iman gelişimi kuramı, kişinin inançlarının özel içeriğinden ziyade onun "nihai hakikati" nasıl yorumladığı üzerinde odaklanmaktadır. Gelişimsel perspektife göre dinsel gelişim, nihai hakikat hakkındaki muhakemenin (akıl yürütmenin) altı evresine paralel olarak bir evrim süreci şeklinde kabul edilmektedir. Bu kurama göre iman gelişimi, kişinin imanındaki sürekli artan bir *karmaşıklık, farklılaşma, özerklik, alçakgönüllülük ve aktiflikle* nitelendirilmektedir. Fowler'ın kuramı, iman gelişimi konusundaki diğer etkili perspektiflerle –ki bunlar Allport (1950) ve Batson, Schoenrade ve Ventis (1993) olgun bir imanın temelleri olarak *açık zihinlilikle* birlikte, inancın *karmaşıklığı* ve *farklılaşması* üzerinde vurgu yapmaktadırlar- uygunluk göstermektedir (Leak, Loucks ve Bowlin, 1999; Leak, 2003). Nitekim Batson, Schoenrade ve Ventis (1993, s. 181) arayışsal/sorgulayıcı dinsel yönelimin üç temel öğeye sahip olduğunu belirlemişlerdir. Bunlar; kompleksliklerini azaltmaksızın (reducing) varoluşsal sorularla yüzleşmeye hazır olmak; öz-eleştirecilik ve dinsel şüpheleri pozitif olarak algılamak; ve değişime açıklık şeklinde sıralanmaktadır. Ayrıca dinsel fundamentalizmin, azınlıklara karşı düşmanca tutumları yordayabileceği bulgusunun, dinsel fundamentalizmin potansiyel olarak önemli sonuçlarını vurgulamaktadır (Altemeyer ve Hunsberger, 1992; Hunsberger, 1996; McFarland, 1989). Bu noktada, iman gelişimi evrelerindeki daha yüksek düzeylerin nitelikleriyle ilişkilendirilebilecek arayışsal yönelimle ilgili ve bu yönelimle diğer değişkenler arasındaki ilişkiye dair bulguların da çalışma konumuzla ilgili önemli katkılar sağlayabileceği kabul edilmektedir. Leak ve diğ. (1999)'nin de ifade ettikleri gibi, olgun iman gelişimi için tespit edilen kriterlerden olan kompleks düşünme, açık fikirli olmak ve sorgulayıcılığın, arayışsal dini yönelim için de geçerli olduğu öne sürülmektedir. Bunun gibi

kriterlerin, dinsel fundamentalizmin temelindeki özelliklerle ne kadar karşıtlık gösterdiği bir çok araştırma tarafından da ortaya koyulmuştur. İfade edilen bu tür niteliklerin iman gelişimi için temel olduğu ve dinsel fundamentalizm olgusunu açıklamada önemli bir çerçeve sunduğu ifade edilebilir.

Fundamentalizm ve arayış boyutundaki dini yönelimlerin, özel bilişsel tarzlarla (kompleks düşünme gibi) ilişkili olduğu da öne sürülmektedir. Bazı bulgulara göre, düzey olarak daha yüksek dinsel fundamentalizme sahip kişilerin, varoluşsal konularda düşünmenin kompleksliği açısından, daha düşük düzeydeki fundamentalist kişilerle kıyaslandığında farklı bir biçimde düşündükleri ortaya koyulmuştur (bkz. Hunsberger ve diğ., 1996; Hunsberger ve diğ., 1994). Hatta Hunsberger ve diğ. (1996)'ne göre, yüksek ve düşük düzeydeki fundamentalistlerin gerçekte kendi (ve diğerlerinin) dini tecrübelerini farklı tarzlarda algılayabilmekte ve ilgilenebilmektedirler (s. 218). Ayrıca yine onlara göre, yüksek düzeydeki fundamentalistlerin, belli noktada benzer (convergently) bir biçimde düşünmeye eğilimli oldukları ve böylece düşük fundamentalistlerin tersine, kritik dinsel sorular veya kendi dinsel inançlarını adapte ederek veya değiştirerek yeni bilgilerle daha fazla ilgilenebilirler. Dinsel fundamentalizm düzeyleri yüksek olan insanların aksine, arayış yönelimleri yüksek olan kişilerin ise kompleks düşünmeyle daha fazla ilişkili oldukları (Batson ve Raynor-Prince, 1983) ve çeşitli perspektiflere açık oldukları da tespit edilmiştir (McFarland ve Warren, 1992; akt.: Hunsberger ve Jackson, 2005).

Pancer ve diğ. (1995)'nin gerçekleştirdikleri çalışmada da, fundamentalizm düzeyi düşük olan bireylerin, dinsel ve dinsel olmayan konulardaki zihinsel olarak yürüttükleri bütünleştirici komplekslikle⁸ (integrative complexity) önemli bir biçimde ilişkili olduğu bulunmuştur ($r=.34$, $p<.05$). Fundamentalizm düzeyi yüksek olanların ise, her iki konu hakkındaki zihinsel olarak bütünleştirici komplekslik puanlarıyla önemli bir biçimde ilişkili olmadığı saptanmıştır ($r=-.04$). Yüksek fundamentalizm puanlarına sahip bireylerin ($\bar{X} = 2.16$, $S=.53$), düşük fundamentalizm puanlarına sahip bireylerden daha düşük zihinsel komplekslik gösterdikleri tespit edilmiştir ($\bar{X} = 2.45$, $S=.54$, $F_{(1, 69)} = 5.65$, $p<.05$). Daha olgun bir iman gelişiminin sembolik, metaforik düşünme ve açık inanç sistemleriyle ilişkili olduğu, dinsel fundamentalizmin ise daha çok lafızsal (literal) ve kapalı inanç sistemleriyle ilişkili olduğunu kabul ettiğimizde, elde edilen bu bulguların araştırma bulgularımızı anlamlı hale getirdiğini görmekteyiz.

---

⁸ Bütünleştirici komplekslik (karmaşa), insanların konular (issues) üzerinde (konuların içeriğinden daha fazlasını) düşünme tarzlarını değerlendirme tekniği olarak tanımlanmakta ve iki bilişsel değişkenle nitelendirilmektedir: Farklılaştırma (Differentiation) ve Bütünleştirme (Integration). Farklılaştırma, bir konu hakkında farklı perspektifler veya boyutlarının sözlü veya yazılı söylemde (discourse) yönlendirileceği uzama (extent) işaret eder. Bütünleştirme ise, farklı bakış açılarını veya boyutların bir diğeriyle ilişkilendirileceği uzamı içerir (bkz. Hunsberger ve diğ., 1992).

Westman ve diğ. (2000), din ve bilim ilişkisinin nasıl algılandığını ele aldıkları çalışmalarında fundamentalist ve otoriter dünya görüşlerine sahip bireylerden oluşan örneklem gruplarına uyguladıkları ölçeklerden elde ettikleri veriler, her iki grubun da bilimi yaşamı geliştiren bir unsur olarak algılamadıklarını ortaya koymuştur. Aksine her iki grubun da genetik mühendisliği, organ nakli gibi bilimsel gelişmelerden rahatsızlık duydukları görülmektedir. Bu araştırmanın sonuçlarından bir diğeri de, bilim ve din arasında herhangi bir algılanan çatışma (conflict) söz konusu olduğunda, her iki grubun da dinsel inançları bilimsel verilere tercih etmeleridir. Bu ve benzeri bulgulardan fundamentalist dünya görüşünde aklın ya da akılclığın bilimsel veriler içerisinden grubun dünya görüşünü destekleyen veya onunla uyumlu olduğu düşünülenlerini seçmek için bir araç fonksiyonuna sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu da onların gözünde gerçeği aramak veya anlamak gibi bir hedefinin olmadığına işaret etmektedir. Ayrıca, dinsel fundamentalizmin, kişisel gelişimle negatif yönde anlamlı bir korelasyona sahip olduğu ($r=-.26$, $p<.001$); yaşamdaki amaçla ise pozitif bir korelasyona sahip olduğu ($r=.13$, $p<.05$) da tespit edilmiştir (Swanson, 2005).

Sınıf değişkeni ile ilgili denencemiz, iman gelişimiyle sınıf değişkeni arasında pozitif bir korelasyonun olduğu yönündeydi. Sınıf düzeyi yükseldikçe, yani daha üst sınıflarda yer alan öğrencilerin daha yüksek iman gelişim puanı alacakları, sınıf düzeyi düştükçe ise iman gelişimi puanının da düşeceği beklenmekteydi. Yapılan korelasyon analizi sonucunda, iman gelişimiyle sınıf arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki ($r= .152$, $p<.001$) elde edilmiştir. Bu durumda daha üst sınıflardaki öğrenciler, daha yüksek bir iman gelişimi düzeyi göstermektedir ve daha düşük sınıflardaki öğrenciler ise daha düşük iman gelişimi göstermektedirler. Böylece bu bulguların denencemizi desteklediği belirlenmiştir.

Leak (2003) tarafından İman Gelişimi Ölçeğinin geçerliğini değerlendirmek için iki çalışma yapılmıştır. İlk çalışmada, birinci ve son sınıf öğrencilerinin iman gelişimindeki farklılık (birinci sınıf öğrencilerinin ortalama puanları $\bar{x} =11.9$, $S=1.9$ ve tüm yeni öğrenime başlayan öğrenciler için, 8-16 arasındaki bir ranjda en düşük-en yüksek iman gelişimi ortalaması $\bar{x} =12.3$, $S=1.9$ iken son sınıflardaki ortalama ise $\bar{x} =13.5$, $S=1.9$ olarak tespit edilmiştir. Zamanla İman Gelişimi Ölçeğinin sonuçlarındaki artış önemli kabul edilmektedir. Bağımsız grup t-testi sonuçları da ortalamaların anlamlı bir biçimde farklılaştığını göstermektedir: $t [103]=6.49$, $p<.01$) önemli bir biçimde anlamlı çıkmıştır. İkinci çalışmada ise, kesitsel dizayn kullanılmış ve üniversite öğrencilerinden öğrenimlerine yeni başlayanlarla son sınıflardaki öğrenci grupları karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma kesitsel bir dizayn ortaya koymaktadır ve böylece iman gelişimindeki değişimin dolaylı bir yorumunu ortaya koymaktadır. Ortaya çıkan sonuçlar bu ölçeğin Fowler'ın kavramsal yapısı içinde ortaya koyulan iman gelişimini değerlendirebileceği düşüncesi ile tutarlılık göstermektedir.

Yaş değişkeni için söz konusu edilen olası zihinsel gelişmişlik düzeyinin sınıf değişkeni konu edildiğinde de geçerli olabileceği söylenebilir. Çünkü sınıfın bireyin kronolojik yaşıyla ilişkili olarak daha soyut bir düşünme yetisine sahip olması beklendiğinden, iman gelişimi düzeyi de daha üst düzeylerde tespit edilmektedir. Nitekim bunu, ilgili bulgular desteklemektedir: Birinci sınıftaki öğrencilerin iman gelişimi ortalama puanlarıyla ($\bar{X}$ =11.59), dördüncü sınıf grubunu oluşturan öğrencilerin iman gelişimi ortalama puanları ($\bar{X}$ =12.21) arasındaki farkın $p<.01$ düzeyinde anlamlı olduğu saptanmıştır.

Ayrıca bireyin sahip olduğu kronolojik yaşın etkisi yanında öğrenimini gördükleri üniversite ortamının da bu gelişimde etken olduğu diğer araştırma bulgularıyla da söylenebilir. Yüksek öğrenim deneyiminin öğrencilere zihinsel yeteneklerini daha iyi bir düzeyde kullanma imkanı verirken aynı zamanda da bu yeteneklerinin gelişim gösterdiği gözlemlenmektedir. Nitekim Yıldız (2003), İlahiyat Fakültesi öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği bir çalışmasından elde ettiği bulgulara göre, akademik sürecin öğrencilerin düşünce yapısında irrasyonellikten rasyonelliğe doğru bir değişime yol açtığını tespit etmiştir (s. 49 ve 125-126). Sonuç olarak iman gelişiminin temel niteliklerinden biri olan rasyonel (akılcı) bir düşünme biçimini elde etmenin üniversite öğreniminin amaçlarından biri olduğundan dolayı, bu durumun elde ettiğimiz bulgularla uyumluluk göstermesi de dikkat çekici sayılabilir.

İlgili denencede dinsel fundamentalizmle yaş değişkeni arasında negatif yönde anlamlı bir korelasyonun olduğu ifade edilmiştir. Elde edilen bulguya göre, dinsel fundamentalizmle yaş arasında negatif bir ilişki ($r=-.260$, $p<.001$) olduğu tespit edilmiştir. Bu ilişki $p<.001$ düzeyinde anlamlı bir ilişkidir. Dinsel fundamentalizm ortalama puanlarının yaş grupları açısından farklılaşmasını saptamak için t-testi yapılmış ve alt yaş grubuna dahil olan deneklerin dinsel fundamentalizm ortalama puanları ($\bar{X}$ =45.14); üst yaş grubuna dahil olanların dinsel fundamentalizm ortalama puanları ise ($\bar{X}$ =41.36) olarak $p<.01$ düzeyinde farklılaştıkları gözlenmektedir. Bu bulgu, öğrencilerin yaşla birlikte süren eğitim süreçleri içindeki zihinsel değişim ve gelişimlerin etkisini göstermektedir. Zira yüksek öğrenimle birlikte öğrencilerin, daha rasyonel ve sorgulamacı bir yaklaşım kazanmaları mümkün olabilir. Bu da fundamentalist düzeyde lafızci ve otoriter anlayışların daha üst yaşlarda yani eğitim süreci sonlarında azalmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Grasmick, Wilcox ve Bird (1990) fundamentalizm ile yaş arasında pozitif bir ilişki saptarken, Grov (2003) ise söz konusu değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını belirtmektedir. Van der Lans (1991) ise yaptığı bir çalışmada, daha yaşlı deneklerin literal düşünceye eğilimli olduklarını, daha gençlerin ise metaforik düşünceye eğilimli olduklarını saptamıştır. Bu bulguyla ilgili olarak, bu sonucun, daha ziyade yaşlılık döneminin özellikleriyle de tutarlı olduğu söylenebilir. Bizim çalışmadan elde edilen negatif ilişki bulgusunun da, öğrencilerin kendi gelişim dönemi özellikleriyle uyduğuna belirtebiliriz.

Örnekleminin gelişim dönemi olarak Fowler'ın Bireyleştirici-Düşünsel İman (18-30 yaş) evresine girdiğini dikkate alırsak, bu evredeki bireyin, daha soyut ve sembolik düşünce tarzını kullandığı ifade edilebilir. Fowler'ın şemasında, bu dördüncü evre iki temel yönden dikkat çekicidir: Kişinin miras aldığı dünya görüşünün göreceli olduğunu anlamak ve dışsal otoriteye güvenmeyi terk etmek. Ayrıca bu aşamada, birbirini izleyen veya aynı zamanda ortaya çıkan iki durum belirir: Birincisi, daha önce kazanılan inançlar, değerler ve bağlılıkların eleştirel bir bakışla gözden geçirilmesi zorunluluğudur. İkincisi ise, daha önceki roller ve ilişkiler tarafından oluşturulan benliğin, kimlik sorunu ile mücadeleye girmesi zorunluluğudur (Fowler, 1981, ss. 174-175). Yine bu dönemde, daha önceden değer verilen bazı ibadet biçimleri kişinin gözünde eski değerini yitirebilir. Fakat bu çoğu zaman bireyin itikadını terk etmesi değil, ona daha tenkitçi gözle bakması anlamına gelir (Fowler, 1991, ss. 38-39). Dördüncü evre tipik olarak sembollerini kavramsal anlamlara dönüştürür. Bu evre mitolojik özellikleri ortadan kaldırarak, daha az gizemli ve daha fazla insani bir nitelik gösterir. Fowler'a göre dördüncü evrenin en büyük tehlikesi, rasyonel düşünceye aşırı güven ve bir çeşit narsisizm ve benliğin, hakikati aşırı asimile etmesi ve diğerlerinin bakış açılarını kendi dünya görüşü içinde eritmesidir. Dinsel sembollerini soyut kavramlara indirgeme eğilimi onların anlamlarını düzleştirmektedir (Piper, 2002). Sonuç olarak bu açıklamalar ışığında, bu dönemdeki kişilerin sahip oldukları iman gelişimi düzeyi ile birlikte fundamentalist bir düşünce yapısının temelindeki nitelikleri terk etmeye başlayacakları ve zihinsel olarak daha üst bir gelişimin sonucu olarak dini düşüncede de daha sembolik, soyut ve sorgulamacı tarzın ortaya çıkabileceği söylenebilir.

Öğrencilerin öğrenim gördükleri bölümlerle dinsel fundamentalizm düzeyi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki ($r=.427$, $p<.001$) saptanmıştır. Bu durum ilgili denencemizi desteklemektedir. Tukey-HSD testi sonuçları, sınıf öğretmenliği bölümündeki öğrencilerin dinsel fundamentalizm ortalama puanlarıyla ($\bar{X}=39.70$) DKAB bölümündeki öğrencilerin ortalama puanları ($\bar{X}=48.06$) ve İlahiyat bölümündeki öğrencilerin dinsel fundamentalizm ortalama puanları ($\bar{X}=48.45$) arasındaki farkın $p<.01$ düzeyinde anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun temel nedeni olarak, fundamentalizm düzeyinin daha yüksek olduğu tespit edilen bölümlerde okuyan öğrencilerin daha çok dindar bir çevre ve ailelerden gelmeleri ve diğer bölümlere oranla daha uzun zaman süresince din eğitimi almış olmaları gösterilebilir.

Bir çalışmada, kolej örneklemini kullanarak Hunt (1972), kolej boyunca öğrencilerin lafızcı veya fundamentalist dinsel önermelerini onaylama düzeylerinin düşüşe geçtiğini ve daha az fundamentalist eğilimlerin ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Ayrıca öğrencilerin kutsal metni (scripture) sembolik olarak yorumlama biçimlerinin yükseldiği belirtilmektedir (Hunt, 1993; akt.: Nielsen, 1998).

Yapıcı'nın (2004) üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada ise hem İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin hem de dini kendileri için "önemli" ve "çok önemli" kabul edenlerin dinsel partikularizm⁹ ve dinsel dogmatizm puanlarının yüksek olduğu, dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe tercihlerinde ise daha kapalı bir tutum içerisinde buldukları yönünde bulgular elde edilmiştir. Yapıcı ve Zengin'in (2003) yürüttükleri bir çalışmada da, İlahiyat Fakültesi öğrencileri arasında bile öznel dindarlık algıları arttıkça dinsel partikularizm ve dinsel dogmatizm düzeyinin yükseldiği görülmüştür. Ayrıca Kayıklık ve Yapıcı (2005) dinsel açıdan partikularizm ve dogmatizm düzeyi en yüksek olanların, kendilerini "*çok dindar*" olarak algılayanlar olduklarını tespit etmişlerdir. Bunun yanı sıra en fazla hoşgörüsüzlük puanına sahip olanların kendilerini "*çok dindar*" olarak algılayanlar olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Yapıcı ve Kayıklık (2005) bir araştırmada ise, gençlerin dinsel eğilim düzeyleriyle dinsel partikularizm düzeyleri arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı, fakat ters yönlü bir ilişki olduğunu saptamışlardır ($r = -.449$). Başka bir deyişle, dinsel eğilim ölçeğinden düşük puan alanlar dinsel partikularizm ölçeğinden yüksek puan almışlardır.

Daha önceki bir bulgu olan, öğrencilerin sahip oldukları yaşla birlikte fundamentalizm düzeyinin düşüşe geçmesiyle ilgili bulgular, üniversite eğitim ve öğretiminin daha rasyonel düşünme biçimine bir katkısı olarak yorumlanmıştır. Belirlenen bulgularımıza göre öğrencilerin fundamentalizm puanlarının bölümleri açısından bir farklılaşma olmasaydı, bu durumun üniversite eğitim ve öğreniminin genel bir sonucu olarak yorumlanabilirdi. Ancak elde edilen bulguların bu yönde olmadığı İlahiyat ve DKAB bölümü öğrencilerinin Sınıf Öğretmenliği bölümü öğrencilerine göre daha yüksek fundamentalizm düzeyine sahip oldukları görülmektedir. Bu durumda İlahiyat ve DKAB bölümü öğrencilerinde dinsel fundamentalizm düzeyinin daha yüksek çıkması, bu öğrencilerin daha fazla dini çevreyle karşılaşma imkanlarının yüksek olmasından, özellikle dini grupların baskılarından ve öğrenimlerinde daha fazla dinsel referansların olması ya da aldıkları dini eğitim tarzının etkisinden kaynaklanabilir. Her ne kadar durum böyle yorumlanabilmesine karşın araştırmamızda fundamentalizm ve sınıf değişkeni arasındaki elde edilen korelasyonun negatif olması açısından bakıldığında daha üst sınıflarda fundamentalizm düzeyinin düşüşe geçmesi üniversite öğreniminin bir etkisi olarak da düşünülebilir.

Denencemizdeki, dinsel fundamentalizm düzeyi ile sınıf değişkeni arasında negatif yönde anlamlı bir ilişkinin ($r = -.457$, $p < .001$) varlığına dair denencemiz elde edilen bulgularla desteklenmiştir. Buna göre, daha üst sınıflardaki öğrenciler daha düşük dinsel fundamentalizm düzeyine sahipken,

⁹ Dinsel partikularizm, kişinin kendi inancını diğer inançlardan üstün görmesi ya da kendi inancının en doğru inanç olduğuna inanması anlamına gelmektedir (Koştas, 1995; Köktaş, 1993; Yaparel, 1987; Yapıcı, 2004; Yapıcı & Albayrak, 2002; Yapıcı & Zengin, 2003; akt.: Kayıklık ve Yapıcı, 2005).

daha alt sınıflardaki öğrenciler daha yüksek dinsel fundamentalizm düzeyine sahiptir. Bu bulgularla ilgili olarak, bölüm ve özellikle yaş değişkeni için ifade edilenler sınıf değişkeni için de geçerlidir. Zira daha yüksek bir zihinsel olgunluk ve gelişmişliğin üniversite öğrenimi sürecinde ortaya çıktığı, gerçekleştiği söylenebilir. Yüksek öğrenimle birlikte alınan eğitim ve öğretimin, aynı zamanda yaşla birlikte kazanılan zihinsel gelişimin, öğrencilerin fundamentalizm şeklindeki bir düşünce biçiminden uzaklaşıp daha rasyonel ve sorgulayıcı bir yönelime girmelerinde etkili olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak, iman gelişimi ve dinsel fundamentalizmle ilgili yapılan bir çok çalışma, bu iki değişken arasında ya da her birisiyle ilişkili diğer değişkenler arasında doğrudan ya da dolaylı olarak negatif bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Bu tür ampirik, kuramsal veri ve bulguların da araştırmamızdan elde edilen bulguları destekler nitelikte olduğu söylenebilir. İman gelişiminde temel alınan kriter ve nitelikler ile dinsel fundamentalizmde geçerli olan özellikler, birbirine karşıt yönelimlere sahip zihniyet tarzlarına, farklı kültür ve benlik yapılarına (bireyci-toplulukçu kültür ve özerk-ilişkisel benlik çeşitleri için bkz. Kağıtçıbaşı, 1999, ss. 359-363) işaret etmektedir. Dolayısıyla her iki farklı yapıyla ilgili yapılan çalışmaların benzer bulgulara ulaşması, kuramsal yaklaşımların geçerliliğini kanıtlamaktadır. Ayrıca iman gelişimi yaklaşımının, dinsel fundamentalizmi açıklamaya yönelik önemli bir kuramsal çerçeve olabileceği de ifade edilebilir.

Bu çalışmada bir problem olarak ele alınan; gelişimsel bir yaklaşım ile katı-geleneksel bir yönelimin karşıtlık göstereceği beklentisi test edilmiş ve elde edilen bulgularla da bu temel denence desteklenmiş olmaktadır. Sonuç olarak, Fowler'ın iman gelişimi kuramı çerçevesinde bu gelişimsel yaklaşımın, fundamentalizm olgusunu açıklamada önemli bir kuramsal çerçeve olduğu söylenebilir. Nitekim bu çalışmayla, daha olgun ve gelişmiş bir zihinsel düzeyi temel alan iman gelişiminin, ancak daha düşük düzeydeki fundamentalist bir zihniyetle ilişkili olabileceği tespit edilmiş olmaktadır. Ayrıca Din Psikolojisi literatürü içinde fundamentalizmi açıklama ve ölçme teşebbüslerinden olan “dini bir yönelim”, “otoriter bir kişilik” ve “anlamlandırma biçimi” şeklindeki yaklaşımların da önemli bir biçimde ilgi çektiği görülmektedir. Bununla birlikte, bu konunun çeşitli örneklem gruplarında yapılacak çalışmalarla daha da açıklığa kavuşabileceği söylenebilir.

Bir araştırmanın örneklem grubunun sahip olduğu benlik yapıları ve daha çok etkisini üzerlerinde hissettikleri kültürel örüntüler, eğilimler açısından bakıldığında da önemli sonuçlara ulaşabiliriz. Örneğin iman gelişimi kuramının temel aldığı liberal teolojik düşünceye bağlı olarak deneklerde ortaya çıkması beklenen yüksek gelişim düzeyi, “bireyci” kültür ve “özerk” benliğin (Kağıtçıbaşı, 1999) izlerini gösterirken, fundamentalizmde alınan yüksek puanlar ise daha çok “toplulukçu”, muhafazakar bir kültüre ve “ilişkisel” benliğe işaret etmektedir. Dolayısıyla iki farklı kültür ve benlik yapılarının göstergeleri olarak da ele alınabilecek olan “iman gelişimi kuramı” ile “fundamentalizm” arasındaki

ilişkilerin analizi, özellikle günümüzde öne çıkan “muhafazakarlaşma” olgusuyla ilgili önemli ipuçları sağlayabilir. Bununla birlikte kendi kültürel ve benlik yapılarımız açısından, iman gelişimi kuramının ne kadar uygun bir yaklaşım olduğu da yapılacak başka araştırmalarla incelenmelidir. Bilindiği gibi kültürler arası yapılan araştırmalar her kültürün kendine ait farklı psiko-sosyal özelliklere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu araştırma, ülkemizdeki din eğitimi müfredatının planlanmasında ve uygulanmasında katkı olarak kabul edilebilecek bazı öneriler şöyle özetlenebilir: Özellikle üniversite öncesi eğitim kurumlarından itibaren başlayan din eğitimi sürecindeki öğrencilerin daha çoğulcu, özerk, bireysel, rasyonel eğilimleri kazanmaları desteklenmeli ve aynı zamanda katı, otoriter, dogmatik, önyargılı ve tepkisel anlayışların da toplumsal uzlaşma kültürü içinde değişimine katkıda bulunacak stratejiler geliştirilmelidir.

KAYNAKLAR

- Allport, G. (1950). *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation*. London: The Macmillan Company.
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of Freedom: Understanding Right-Wing Authoritarianism*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Altemeyer, B., & Hunsberger, B. (1992). Authoritarianism, Religious Fundamentalism, Quest and Prejudice. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2: 113-133.
- Altemeyer, B. & Hunsberger, B. (2004). A Revised Religious Fundamentalism Scale: The Short and Sweet of It. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 14 (1): 47-54.
- Barnes, M., Doyle, D., & Johnson, B. (1989). The Formulation of a Fowler Scale: An Empirical Assessment Among Catholics. *Review of Religious Research*, 30(4): 412-420.
- Batson, C. D. & Ventis, W. L. (1982). *The Religious Experience: A Social-Psychological Perspective*. New York: Oxford University Press.
- Batson, C. D., & Raynor-Prince, L. (1983). Religious Orientation and Complexity of Thought About Existential Concerns. *JSSR*, 22: 38-50.
- Batson, C. D. & Schoenrade, P. (1991). Measuring Religion as Quest: 1) Validity Concerns. *JSSR*, 30: 416-29.
- Batson, C. D., Shoenrade, P., & Ventis, W. L. (1993). *Religion and the Individual: A Social-Psychological Perspective*. New York: Oxford University Press.

- Büyüköztürk, Ş. (2006). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem A Yay.
- Clore, V. & Fitzgerald, J. (2002). Intentional Faith: An Alternative View of Faith Development, *Journal of Adult Development*, 9 (2): 97-107.
- Crownover, C. A. (2007). *Faith Development, Religious Fundamentalism, Right-Wing Authoritarianism, Social Dominance Orientation, Christian Orthodoxy, and Proscribed Prejudice as Predictors of Prejudice*. Ph.D.Diss. Oklahoma: University of Oklahoma Graduate College Norman.
- Fowler, J. W. (1981). *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*. San Francisco: Harper and Row.
- Fowler, J. W. (1987). *Faith Development and Pastoral Care*. Philadelphia: Fortress Press.
- Fowler, J. W. (1991). *Weaving the New Creation: Stages of Faith and the Public Church*. San Francisco: Harper Collins.
- Fowler, J. W. (2001). Faith Development Theory and the Postmodern Challenges. *International Journal for the Psychology of Religion*, 11: 159-172.
- Fowler, J. W. & Keen, S. (1978). *Life Maps: Conversations on the Journey of Faith*. Waco: Word Books.
- Fowler, J. W., Nipkow, K. E. & Schweitzer, F. (eds) (1992). *Stages of Faith and Religious Development: Implications for Church, Education and Society*. London: SCM Press.
- Fowler, J. W., Streib, H., & Keller, B. (2004). *Manual for Faith Development Research*. Bielefeld: Center for Biographical Studies in Contemporary Religion.
- Gathman, A. C. & Nesson, C. L. (1997). Fowler's Stages of Faith Development in an Honors Science-and-Religion Seminar. *Zygon*, 32: 407-414.
- Genia, V. (1996). I, E, Quest and Fundamentalism as Predictors of Psychological and Spiritual Well-Being. *JSSR*, 35 (1): 56-64.
- Giesbrecht, N. D. (1997). *A Path Model of the Relationship Among Psychosocial, Moral, and Faith Development*. Ph.D. Diss., University of Calgary (Canada).
- Grasmick, H. G., Wilcox, L. P., & Bird, S. R. (1990). The Effects of Religious Fundamentalism and Religiosity on Preference for Traditional Family Norms. *Sociological Inquiry*, 60 (4): 352-369.

- Green, C. W., & Hoffman, C. L. (1989). Stages of Faith and Perceptions of Similiar and Dissimiliar Others, *Review of Religious Research*, 30: 246-254.
- Grov, H. (2003). *Understanding Homonegative Attitudes Through Sex, Race, and Gender Role Ideologies: An Analysis of The 1972-1998 General Social Survey*. A Thesis Presented to The Graduate School of The University of Florida in Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree of Master of Arts. University of Florida.
- Hunsberger, B. (1996). Religious Fundamentalism, Right-Wing Authoritarianism, and Hostility Toward Homosexuals in Non-Christian Religious Groups. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 6: 39-49.
- Hunsberger, B., Lea, J., Pancer, M., Pratt, M. & Mckenzie, B. (1992). Making Life Complicated: Prompting the Use of Integratively Complex Thinking. *Journal of Personality*, 60 (1): 95-114.
- Hunsberger, B., Mckenzie, B., Pratt, M., & Pancer, S. M. (1993). Religious Doubt: A Social Psychological Analysis. In M. L. Lynn & D. O. Moberg (eds.), *Research in the Social Scientific Study of Religion* (Vol. 5, pp. 27-51). Greenwich, CT: JAI Press.
- Hunsberger, B., Pratt, M. & Pancer, S. M. (1994). Religious Fundamentalism and Integrative Complexity of thought: A Relationship for Existential Content Only? *JSSR*, 33 (4): 335-346.
- Hunsberger, B., Alisat S., Pancer, S. & Pratt, M. (1996). Religious Fundamentalism, and Religious Doubts: Content, Connections, and Complexity of Thinking. *International Journal for the Psychology of Religion*, 6: 201-220.
- Hunsberger, B. & Jackson, L. M. (2005). Religion, Meaning and Prejudice. *Journal of Social Issues*, 61 (4): 807-826.
- Hunt, R. A. (1972). Mythological-Symbolic Religious Commitment: The LAM scales. *JSSR*, 11:42-52.
- Hunt, R. A. (1993). Response to Northover and Gonzalez. *International Journal for the Psychology of Religion*. 3: 201-204.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). *Yeni İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yay.
- Kayıklık, H. & Yapıcı, A. (2005). Gençlerde Dinsel Hayatın Ötekine Yönelik Tutumlara Etkisi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1): 5-39.

- Kirkpatrick, L. A. (1993). Fundamentalism, Christian Orthodoxy, and Intrinsic Religious Orientation as Predictors of Discriminatory Attitudes. *JSSR*, 32: 256-268.
- Köktaş, M. E. (1993). *Türkiye’de Dini Hayat: İzmir Örneği*. İstanbul: İşaret Yay.
- Koştaş, M. (1995). *Üniversite Gençlerinde Dine Bakış*. Ankara: TDV Yay.
- Leak, G. K. (2003). Validation of the Faith Development Scale Using Longitudinal and Cross-Sectional Designs. *Social Behavior & Personality*, 31, 637-342.
- Leak, G. K. & Randall, B. A. (1995). Clarification of the Link between Right-Wing Authoritarianism and Religiousness: The Role of Religious Maturity. *JSSR*, 34: 245-252.
- Leak, G. K., Loucks, A. A., & Bowlin, P. (1999). Development and Initial Validation of a Global Measure of Faith Development. *International Journal for the Psychology of Religion*, 9:105-124.
- Lonergan, B. J. (1972). *Method in Theology*. New York: Seabury.
- Love, P. G. (2001). Spirituality and Student Development: Theoretical Connections. *New Directions for Student Services*, no. 95.
- Mcfarland, S. G. (1989). Religious Orientations and the Targets of Discrimination. *JSSR*, 28 (3): 324-336.
- Mcfarland, S. G. & Warren, J. (1992). Religious Orientations and Selective Exposure Among Fundamentalist Christians. *JSSR*, 31:163-74.
- Moseley, R. M., Jarvis, D. & Fowler, J. W. (1992). Stages of Faith, In J. Astley and L. J. Francis, 1992 (eds.), *Christian Perspectives on Faith Development: A Reader* (Leominster: Gracewing), pp. 29-57.
- Nielsen, M. E. (1998). An Assessment of Religious Conflicts and Their Resolutions. *JSSR*, 37(1): 181-190.
- Ok, Ü. (2005). Bir Aktivite Sistemi Olarak “İnanç”: İnanç Gelişimine Sosyo-Kültürel Bir Yaklaşım. *Din Bilimleri*, 5:111-135.
- Pancer, S. M, Jackson, L. M., Hunsberger, B. & Pratt, M. W., Lea J. (1995). Religious Orthodoxy and the Complexity of Thought About Religious and Nonreligious Issues. *Journal of Personality*, 63:2.
- Parks, S. (1986). *The Critical Years: The Young Adult Search for a Faith to Live By*. San Francisco: Harper & Row.

- Piper, E. (2002). Faith Development: A Critique of Fowler's Model and a Proposed Alternative, *A Publication of Meadville Lombard Theological School*, 3: 1.
- Rahner, K. (1978). *Foundations of Christian faith*. New York: Seabury.
- Sezen, A. (2008). *Üniversite Öğrencileri Örneğinde İman Gelişimi ve Dinsel Fundamentalizm Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Çalışma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Smith, W. C. (1963). *The Meaning and End of Religion: A New Approach to the Religious traditions of Mankind*. New York: Macmillan.
- Smith, W. C. (1979). Faith as Tasdiq. In *Islamic Philosophical Theology* (ed. P. More Wedge), New York.
- Streib, H. (2007). *The Bielefeld-Based Cross-Cultural Research on Deconversion: Quantitative Results— Final Report, Volume One – Beiträge zur biographischen Religionsforschung / Contributions to Biographical Research in Religion No. 3* Universität Bielefeld: Research Center for Biographical Studies in Contemporary Religion.
- Swanson, R. D. (2005). *Members of New Fundamentalist Religious Groups: Religious Fundamentalism Right-Wing Authoritarian and Psychological Well Being Scale Scores*. A dissertation presented to the Faculty of the Graduate School of Psychology Fuller Theological Seminary. UMI Number: 3173698.
- Van Der Lans, J. M. (1991). Interpretation of Religious Language and Cognitive Style: A Pilot Study with the LAM Scale. *International Journal for the Psychological of Religion*, 1: 107-123.
- Westman, A. S., Willink, J., & Mchoskey, J. W. (2000). On Perceived Conflicts Between Religion and Science: The Role of Fundamentalism and Right-wing Authoritarianism. *Psychological Reports*, 86: 379-385.
- Wulff, D. (1991). *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views*. New York: John Wiley.
- Yaparel, R. (1987). *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yapıcı, A. & Albayrak, K. (2002). Ötekini Algılama Bağlamında Dini Gruplar Arası İlişkiler. *Dini Araştırmalar*, 5 (14): 35-59.

- Yapıcı, A. & Kayıklık, H. (2005). Dinsel Eğilimle Önyargı ve Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişkiler Üzerine Psikolojik Bir Araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (1): 413-426.
- Yapıcı, A. & Zengin, Z. S. (2003). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyleriyle Psiko-Sosyal Uyumları Arasındaki İlişki. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2): 65-127.
- Yapıcı, A. (2004). *Din Kimlik ve Önyargı: Biz ve Onlar*. Adana: Karahan Kitapevi.
- Yıldız, M. (2003). *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Psikososyal Özellikleri: Boylamsal Bir Çalışma*. İzmir: Tibyan Yay.
- Yinger, J. M. (1969). A Structural Examination of Religion. *JSSR*, 8: 88–99.
- Yinger, J. M. (1977). A Comparative Study of the Substructures of Religion. *JSSR*, 16: 67–86.